بواری زمانەوانی و ئاستەکانی شیکردنەوە

ئەم باسە لە گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی
ژمارە (٥)ی ساڵی (٢٠٠٧) دا بڵاوکراوەتەوە

هەموو شتێ لەم سروشتەدا دەشێ بەلای کەمی لە چوار رووەوە سەیری بکرێ و لێی بکۆڵرێتەوە:

یەکەم: دەستنیشان کردنی شێوە و سروشتی پێکهاتنی کەرەسەیی و پەیوەندیی سیستەماتیکیی نێوان پێکهێنەرەکانی و چۆنیەتی کارکردنی. ئەم جۆرە شیکردنەوەیە بە شیتەڵی (وەسفی) ناو دەبرێ. گرنگترین لقە لە زانستدا و هەموو بوارەکانی تر بەجێبەجێ کردنی ئەم لایەنە دەهێنرێنە ئەنجام.

دووەم: بەراورد کردنی هەر شتێ بە شتێکی تر لە پێناو دەستنیشان کردنی لێکچوون و جیاوازیی نێوانیان. بۆ ئەنجامدانی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە هەنگاوی یەکەم دەبێ هەر یەکە لەو شتانەی بەراورد دەکرێن بە جیا لە رووی شیتەڵییەوە لێی بکۆڵرێتەوە و رووەکانی دەستنیشان بکرێن ئنجا خاڵە لێکچوو و جیاوازەکان بخرێنە روو. واتا ئەم جۆرە شیکردنەوەیە نایەتە ئەنجام بێ هەنگاوی یەکەم کە وەسفییە.

سێیەم: دەستنیشان کردنی ئەو پلە و قۆناغانەی شتێ لە پەیابوونییەوە پیایا تێدەپەڕێ بە خستنە رووی ئەو گۆڕینانەی بە سەریا هاتووە و هۆیەکانی. ئەم جۆرە شیکردنەوەیە بە مێژوویی ناو دەبرێ.

بۆ ئەنجامدانی ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیە دەبێ قۆناغە جیاوازەکانی هەمان شت هەر یەکە بەپێی پێڕەوی شیتەڵی لێی بکۆڵرێتەوە ئنجا بەراورد بکرێن. بە دەستنیشان کردنی جیاوازیی نێوان هەمان شت لە چەن قۆناغێکی جیا مێژووەکەی دەخرێتە روو.

چوارەم: پشکنین و لێکۆڵینەوە لەپێناو دۆزینەوەی ئەو بارودۆخ و هۆیانەی وایان کرد ئەو شتە پەیا بێ و بێتە بوون. ئەمە گەڕانە بە شوێن (نژاد)دا.

زمـان وەك هـەر (هـەبوو)ێـك و دیـاردە و سیـستەمێكی زینـدوو بـەر هـەمان پێـڕەو دەكەوێ. واتا دەشێ لە چوار لایەنـەوە سـەیری بكرێ و لێـی بكۆڵرێتـەوە. بـەم جـۆرە زانستی زمـان وەك هـەر لقێكـی تـری زانست چـوار لقـی سـەرەكیی لێ دەبێتـەوە. كـە ئەمانەن:

١ـ زانستی زمانی شیتەڵی (وەسفی) Descriptive Linguistics

٢ـ زانستی زمانی بەراوردی Comparative Linguistics

٣ـ زانستی زمانی مێژوویی Historical Linguistics

٤ـ نژادی زمان Origin of Language

هەریەكە لەم لقانە ئامانجی تایبەتیی خۆی هەیە و هەریەكە چەند ڕێبـازێكی هەیـە بـۆ شیكردنەوە.

١ـ زمانەوانیی شیتەڵی (وەسفی)

ئەم لقە بایەخ بـە شـیكردنەوەی زمـان دەدات لـەپێناو دەستنیـشان كردنـی شـێوە و سروشتی داڕشتن و پێكهاتنی كەرەسـەیی زمانەكـە و پەیوەنـدیی سیـستەماتیكی نێـوان بەشەكانی و چۆنیەتی كاركردنی.

لێكۆڵینـەوە لـە زمـان لەسـەر بناغـەی شـیتەڵی بایـەخ بـە زمـان دەدات لـەو سـاتە تایبەتییەی تیایا لەلایەن كۆمەڵە خەڵكێكەوە لە ناوچەیێكی دیـاریكراودا بـەكاردەهێنرێ یا بەكارهێنراوە. بۆ نموونە زمانی كوردی ئێستا. یا زمانی كوردیی سەدەی نۆزدەم ..... هتد.

لەم جۆرە لێكۆڵینەوەیەدا نابێ بە هیچ جۆر باسـی هـیچ قۆنـاغێكی تـری زمانەكـە یـا شێوەكە بكرێ و نابێ هیچ لایەنێكی لەبەر ڕۆشنایی مێژووییدا لێك بدرێتـەوە. لـەو كاتـە تایبەتییە دیاریكراوەدا چۆن بووە ئاوا دەخرێتە روو. وەك چۆن بە كامیرا وێنەی كەسـێ

دەگیرێ و ئەو وێنەیە سیماکانی ئەو کەسەیە لەو کاتە تایبەتییەدا، زانستی زمانی شیتەڵیش ئاوایە، سیماکانی زمانەکەی ئەو کاتە تایبەتییە دەخاتە روو.

بۆ لێکۆڵینەوە لە هەر زمانێ لە رووی شیتەڵییەوە گەر کاتەکە ئێستا بێ ئەوە کەرەسەی شیکردنەوە راستەوخۆ لە زمانی رۆژانەی قسەکەرانەوە وەردەگیرێ. ئەگەر کاتەکە رابردوو بێ ئەوە دەبێ نووسراوی ئەو سەردەمە لەبەر دەستا بێ ئەگینا هیچ جۆرە لێکۆڵینەوەیێك نایەتە ئەنجام. بۆ نموونە گەر بمانەوێ لە سروشتی زمانی کوردیی سەدەی نۆزدەهەم بگەین ئەبێ پەنا بەرینە بەر پاشماوە نووسینەکانی ئەوسا کە دیوانە شیعرییەکانی لەو سەردەمەدا نووسراون.

ئاستەکانی شیکردنەوەی شیتەڵی

یێکێ لە دەسکەوتە هەرە مەزن و گرنگەکانی مێژووی زمانەوانی دۆزینەوە و دەستنیشان کردنی ئاستەکانی شیکردنەوەیە Levels of analysis.

سادەترین کەرەسە لە هەموو زمانێکی مرۆڤیدا ئەو تاکە دەنگانەن کە بەهۆی ئەندامانی ئاخاوتنەوە دروست دەکرێن. ئاڵۆزترین دانەی زمانیش رستەیە. پەیوەندیی نێوان ئەم سادەترین و ئاڵۆزترین پێکهاتانە لەسەر پێڕەوێکی تەپۆلکەیی Hierarchical دامەزراوە.

ئەو لقەی زانستی زمان کە لە دەنگەکانی زمان دەکۆڵێتەوە بە زانستی دەنگ Phonetics ناودەبرێ. ئەمە ئاستی یەکەم.

لە هەر زمانێکدا بەپێی دەستەیێك یاسا کە لە هەموو زمانانی جیهان هەمان شتە لەم دەنگانەوە سیستەمی فۆنۆلۆجیی زمانەکە واتا فۆنیمەکانی دەستنیشان دەکرێن. بەپێی دەستەیێك یاسای تر ئەم فۆنیمانە لێك دەدرێن برگە پێك دەهێنن.

ئەو بەشەی زانستی زمان کە هەوڵ دەدا فۆنیمەکانی زمان لە دەنگەکانییەوە دەستنیشان بکات و چۆن فۆنیمەکان لێك دەدرێن بۆ دارشتنی برگەکان بە فۆنۆلۆجی Phonology ناو دەبرێت. ئەمە ئاستی دووەم.

لەناو قاڵبی بڕگەکاندا فۆنیمەکان مۆڕفیمەکان پێك دەهێنن. لە مۆرفیمێ یا زیاتر وشە پێك دێت.

ئەو بەشەی زانستی زمان کە هەوڵ دەدات مۆڕفیمەکانی زمان دەستنیشان بکات و چۆن ئەم مۆڕفیمانە لێکدەدرێن بۆ داڕشتنی وشەکان بە مۆڕفۆلۆجی Morphology ناو دەبرێ. ئەمە ئاستی سێیەم.

بەپێی دەستەیێك یاسا ئەم وشانە لێکدەدرێن فرێز Phrase پێك دەهێنن. بەهۆی دەستەیێك یاسای تر ئەم فرێزانە لێکدەدرێن رستە پێك دەهێنن. ئەمە ئاستی چوارەم.

پەیوەندیی نێوان ئاستەکان لەسەر پێڕەوێکی تەپۆلکەیی ئەم جۆرەیە:

رستە

فرێز فرێز فرێز

وشە وشە وشە وشە وشە وشە وشە وشە

مۆڕفیم مۆڕفیم مۆڕفیم مۆڕفیم مۆڕفیم مۆڕفیم مۆڕفیم مۆڕفیم

فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم فۆنیم

دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ دەنگ

ئەمە لە رووی قاڵب و داڕشتنەوە.

ئەرکی سەرەکیی زمان گواستنەوەی بیر و واتایە. (چەمك و واتا) لە پەیژەی تەپۆلکەیی ئاستەکانی شیکردنەوەدا لە مۆڕفیمەوە دەست پێ دەکات و بەرەو ژوور تا دەگاتە رستە.

ئەو لقەی زانستی زمان لە واتا دەکۆڵێتەوە بە واتاسازی Semantics ناو دەبرێ. ئەمە ئاستی پێنجەم.

ئەمە ئاست و لقە سەرەکییەکانی بواری لێکۆڵینەوەی شیتەڵییە. هەر یەکە لەمانە لقی تری لێ دەبێتەوە. ئەم لقانەش لقۆکەی تریان لێ دەبێتەوە و بەم جۆرە.

أ - فۆنەتیك:

قسە بە سێ قۆناغدا ئەركی خۆی جێبەجێ دەكات. كە قسەكەر دەدوێ بای لە سییەكانەوە هاتوو بە قورگ و زار و لووتدا تێدەپەڕێ و لە ئەنجامی چەن جووڵانەوەیێكی ئاڵۆزی ئەندامانی ئاخاوتن زنجیرەی دەنگ دروست دەبێ. ئەم دەنگانە لە هەوادا بە هۆی شەپۆڵەكان دەگوازرێنەوەو گوێگر بە گوێ دەیانبیستێ و هەواڵەی مێشكیان دەكات. مێشك ئەم دەنگانە شی دەكاتەوە واتاكانیان دەپارێزێ. واتا دەنگەكانی زمان دەشێ لە سێ رووەوە سەیریان بكرێ و لێیان بكۆڵرێتەوە.

١- لە رووی دروستكردنەوە Articulatory Phonetics

ئەمە میكانیزیمییەتی ئەندامانی ئاخاوتن دەگرێتەوە. روونی دەكاتەوە چۆن دەنگەكانی زمان دروست دەكرێن. چین ئەو جووڵانەوانانەی بەشەكانی ئەندامانی ئاخاوتن كە دەبنە هۆی دروستكردنی هەر تاكە دەنگێك و لە چ بەشێكی زاردا دروست دەكرێن. سیماكانی هەر دەنگێ چین و بە چی لە دەنگەكانی تر جیا دەبێتەوە. لە فۆنەتیكدا یاسا نییە. تەنیا وەسفە.

٢- لەرووی فیزیاوییەوە Acoustic Phonetics دەنگەكان لە هەوادا كە بە هۆی ئەو شەپۆلانەی بە هێزی بای لە سییەكانەوە هاتوو و جووڵانەوەی ئەندامەكانی ئاخاوتن دروست دەبن.

٣- لەرووی وەرگرتنی Auditory Phonetics دەنگەكان بە گوێ و حەواڵە كردنیان بۆ مێشك و شیكردنەوە و پاراستنیان لە مێشكدا ئەمە میكانیزیمییەتی گوێ و مێشك دەگرێتەوە.

ب - فۆنۆلۆجی:

ئەو لقەی زانستی زمانە كە لە یاسا دەنگییەكان دەكۆڵێتەوە. هەر زمانێك دەستەیێك یاسای تایبەتی بە خۆوەی هەیە ئەم ئەركانە جێبەجێ دەكەن:

١- لە رێی جووتۆكە و سێتۆكەكانییەوە فۆنیمەكانی دەستنیشان دەكەن.

٢ـ لەناو قالبی برگەی فۆنەتیکی بە دەستەیێك یاسای تایبەت بە زمانەکەوە فۆنیمەکانی لێك دەدات و برگەی فۆنۆلۆجی پێك دەهێنێ. ئەم لقە بە Phonatactic structure.

٣ـ دەنگەکانی زمان، لە ئەنجامی لێکدان و کەوتنە پاڵ یەکیان، کار لێك دەکەن. دەنگ هەیە سیمای دەگۆڕێ، هەیە دەتوێتەوە، هەیە لەگەڵ دەنگی تردا ئاوێتە دەبێ و دەنگی سێیەم دێنێتە ئەنجام و هەشە دەنگی تر پەیا دەبێ.. هتد. ئەم کارلێککردنانە هەموو بەهۆی دەستەیێك یاسای تایبەت بە زمانەکەوەن بە یاسا فۆنۆلۆجییەکان Phonological Rules ناو دەبرێن.

٤ـ کەرەسەی دەنگیی تر هەن لە هەر زمانێکدا بە (ناکەرتییەکان) Suprasegmental ناو دەبرێن. ئەمانە (هێز Stress) و (ئاوازە Intonation) و (تۆن Ton) دەگرنەوە. هەر زمانەی یاسای تایبەتیی خۆی هەیە بۆ بەکارهێنانیان.

ج - مۆرفۆلۆجی:

شیکردنەوەی مۆرفۆلۆجیی هەر زمانێك ئەبێ ئەم ئەرکانە جێبەجێ بکات:

١ـ دەستنیشان کردنی مۆرفیمەکانی Morpheme زمانەکە. سادەترین کەرەسەی ئاستی مۆرفۆلۆجیایە.

٢ـ دەستنیشان کردنی ئەو یاسایانەی ئەم مۆرفیمانە لێك دەدات بۆ دارشتنی وشەکان.

٣ـ کە مۆرفیمەکان دەکەونە پاڵ یەك کار لێك دەکەن. شێوەیان دەگۆڕێ بەپێی ئەو ژینگە فۆنۆلۆجییانەی بە کەتنە پاڵ یەك دروستی دەکەن. واتا دەستنیشان کردنی مۆرف Morph و ئەلەمۆرفەکانی Allomorph مۆرفیمەکان. ئەم بەشەی مۆرفیم بە مۆرفۆفۆنیم Morphophonemic ناو دەبرێ.

د ـ سینتاکس:

بەپێی دەستەیێك یاسای تایبەت بە زمانەکەوە وشەکان لێك دەدرێن بۆ دارشتنی فرێزەکان و بە هۆی دەستەیێك یاسای تر فرێزەکان لێکدەدرێن بۆ دارشتنی رستە. دەستنیشان کردنی ئەو یاسایانە بە رستەسازی Syntax ناودەبرێ.

هـ ـ واتاسازی:

سیمانتیك Semantics ئەو لقەی زانستی زمانە کە هەوڵ دەدا پەیوەندیی نێوان فۆرم و چەمك دەستنیشان بکات. سیما و کەرەسە سیمانتیکییەکانی مۆرفیمەکان و وشەکان دەخاتە روو و پەیوەندییە واتاییەکان لە ئاستی مۆرفۆلۆجی و سینتاکسیدا دەستنیشان دەکات. سنووری سیمانتیك لێکۆڵینەوەیە لەناو چوارچێوەی وشە و رستەدا بەدی دەکرێن هەڵدەهێنجرێن.

و ـ پراگماتیك:

زۆر واتای شاراوە هەیە تەنیا بە رەچاوکردنی بارودۆخی رستەکە لەناو دەقەکەیدا یا لەناو چوارچێوە و زەمینە و بارودۆخی کۆمەڵایەتیی و مێژوویی قسەکەرەکە دەرك دەکرێ.

ئەو لقەی زانستی زمان کە لە پەیوەندییەکانی واتایی نێوان زمان و دەرەوەی زمان دەکۆڵێتەوە بە پراگماتیك Pragmatics ناودەبرێ.

لقەکانی زمانەوانیی شیتەڵی لەم نەخشەیەدا خراوەتە روو:

	ئاست	ئامانج
بێ واتا	فۆنەتیک	دروستکردن
		گواستنەوە
		وەرگرتن
	فۆنۆلۆجی	فۆنیمەکان
		برگە
		کارلێککردن
		ناکەرتییەکان
واتادار	مۆرفۆلۆجی	مۆرفیم
		وشە
		مۆرفۆفۆنیم
	سینتاکس	فرێز
		رستە
	واتاسازی	سیمانتیک
		هێماسازی
		پراگماتیک

٢ - **بواری بەراوردی** Comparative Linguistics

أ - بەراوردیی مێژوویی

سێر ولیەم جۆنس Sir Willam Jones (١٧٤٦-١٧٩٤) زمانەوانێکی بەریتانی بوو، لە هیندستان دەژیا. شارەزای زمانی لاتینی و گریکی بوو، کە زمانی سەنسەکریتی فێر بوو. بینی لێکچوونێکی یەکجار زۆر لەنێوان ئەم سێ زمانانە هەیە. لە ساڵی ١٧٨٦دا

وتارێكی لە كۆنگرەی كۆمەڵەی ئاسیەوی ـ بەنگالی پێشكەش كرد تیایا ئەم دیمانەی خستە روو:

"زمانی سەنسەكریتی هەر چەند كۆن بێ، دارشتنێكی قەشەنگی هەیە، لە گریكی تەواوترە و لە لاتینی دەوڵەمەندتر و بە پیتترە. لە هەردووكیان دڵگیرترە، لەگەڵ ئەمەدا لێكچوونێكی زۆر سەیر لەنێوان هەر سێ زمان هەیە، چ لە رووی رەگی كارەوە، چ لە رووی رێزمانەوە. ئەم لێكچوونە ئەوەندە زۆر و ئاشكرایە كە هەرگیز ناشێ بخرێتە پاڵ رێكەوت. هیچ زمانەوانێ نییە لە هەر سێ زمان بكۆڵێتەوە و نەگاتە ئەو بڕوایە كە هەر سێ زمان هاونژاد و هاوسەرچاوەن."

ئەمە ئاسۆییێكی نوێی كردەوە و بوو بە هۆی پەیا بوونی رێباز لە شیكردنەوەی زمانەوانیدا.

زمانەوان لە هەموو جیهانا كەوتنە بەراورد كردنی زمانەكانیان لەگەڵ زمانانی تری نزیك و دوور بەو ئاواتەی پەیوەندیی خزمایەتیی نێوانیان بدۆزنەوە. دوای زیاتر لە سەد و پەنجا ساڵ لێكۆڵینەوە لە سەرتاپای جیهاندا، سروشتی خزمایەتی و پەیوەندیی مێژوویی نێوان سەدان لە زمانە هاوڕەگەزەكانی ئەم بەر و ئەو بەری جیهان دەستنیشان كران. زمانەكانی جیهان لە چەن بنەماڵەیێك كۆكرانەوە و دووری و نزیكیی مێژوویی نێوان زمانە هاوبنەماڵەكان ئاشكرا بوو و رێگا دۆزرایەوە بۆ دەستنیشان كردنی نژادی تاكە زمانەكان.

تا سەرەتای سەدەی بیستەم بواری زمانەوانی بە تەواوی بە پێرەوی مێژوویی داگیر كرابوو. ئامانجی سەرەكیی زمانەوانان دۆزینەوەی جۆری پەیوەندیی خزمایەتیی نێوان زمانەكانی جیهان بوو. خۆیان بە بەراوردكردنی وشە سەرەكییە هاوواتاكانی زمانە جیاوازەكان خەریك كردبوو بۆ دەستنیشان كردنی ئەو گۆڕینانەی بەسەر دەنگ و وشەكانا هاتووە بە ئامانجی گەڕاندنەوەی وشە هاوواتا و هاوڕەگەكان بۆ هەمان سەرچاوە، كە لە رێیانەوە یاساكانی دەنگ گۆڕین لە زمانا دۆزرایەوە و بە هۆی ئەم یاسایانە رادەی پەیوەندی و سروشتی خزمایەتی نێوان زمانەكانی جیهان دەستنیشان كرا.

ئەم جۆرە شیکردنەوەیە، سەرەڕای گرنگی و سەرەڕای ئەوەی زۆر دیاردەی سەیر و لایەنی شاراوەی لە زمانا دۆزییەوە و ئاشکرا کرد، بەڵام زمانەوانیی لە ئەرکی سەرەکی و راستەقینەی خۆی لادابوو، کە هەوڵدانە بۆ تێگەیشتنی خودی زمان خۆی و چۆنیەتی کارکردنی وەك سیستەمێکی تەواوی دینامێکیی زیندوو.

لە ساڵی ١٩١٦دا کتێبەکەی فەردیناند دیساسۆر (١٨٥٧-١٩١٣) Cours de linguistique generale (کۆرسێ لە بارەی زمانەوانیی گشتی)ـەوە بڵاوبووەوە. ئەم کتێبە بریتییە لە تێبینییەکانی ئەو قوتابییانەی کە دیساسۆر لە ساڵانی (١٩٠٩-١٩١١) وانەی زمانەوانی و فەلسەفەی پێ وتبوونەوە. واتا دیساسۆر خۆی ئەم کتێبەی نەنووسیوە و دانەناوە، بەڵکو بیر و بۆچوونەکانی لە تێبینییەکانی قوتابییەکانییەوە هەڵێنجراون و لە کتێبێکا کۆکراونەتەوە و دوای مردنی بە سێ ساڵ بڵاوکراوەتەوە. زمانەوانی بەپێی چەمکی نوێی Linguistics لەگەڵ بڵاوبوونەوەی ئەم کتێبە دەست پێ دەکات.

سەرەڕای ئەم کەم و کوڕی و کەلێن و کەلەبەر و پچڕپچڕییەی لەنێوان بەش و بابەتەکانی ئەم کتێبەدا بەدی دەکرێ، دەرچوونی بە مەزنترین شۆڕش و گرنگترین رووداوی زمانەوانیی سەدەی بیستەم دەژمێررێ.

دیساسۆر هات و ئەم گۆمەی شڵەقاند، زمانەوانیی لە تەوقی مێژوویی رزگار کرد و دەرگای ئاسۆیێکی تری فراوانی ، لە جیهانی زمانەوانیدا، خستە سەر گازی پشت. چەن راییێکی سادەی دوو لایی (جووتەکی) dichotomy بەڵام یەکجار گرنگی پێشکەش کرد، بە هۆیانەوە رێچکەی شیکردنەوەی زمانی گۆڕی و زمانەوانیی هێنایە مەیدانی راستەقینەی خۆی.

دیساسۆر ئەوەی راگەیاند کە، لە شیکردنەوەی زمانا ئەبێ سەیری زمان بکرێ وەك سیستەمێکی تەواوی زیندووی سەربەخۆ. ئامانجی زانستی زمان و زمانەوان ئەبێ هەوڵدان بێ بۆ تێگەیشتن و دەرخستنی ئەم سیستەمە و چۆنیەتی کارکردنی. ئەم جۆرە لێکۆڵینەوەیەی لە پێڕەوی مێژوویی جیا کردەوە کە نزیکەی سەدە و نیوێك زاڵ بوو بوو

بەسەر زمانەوانییا. بەمە دیساسۆر دوو لقی سەرەکیی لە لێکۆڵینەوەی زمانەوانیدا جیاکردەوە.

١ـ لایەنی وەسفی Synchronic بایەخ بە شیکردنەوە و پێشاندانی شێوە و چۆنیەتی کارکردنی زمان ئەدات کە لەلایەن کۆمەڵە خەڵکێك لە کاتێکی دەست نیشانکراودا بەکاردەهێنرێ.

٢ـ لایەنی مێژوویی Diachronic لەو گۆڕینانە ئەکۆڵێتەوە کە بەسەر زمانا دێت بە تێپەڕینی کات.

زۆر گرنگە ئەوە بزانرێ کە (وەسفی) ڕێباز نییە. ئێستا بە دەیان ڕێباز لە بواری زمانەوانیدا هەیە کە هەموو وەسفین چونکە وەسفی زمان دەکەن وەك سیستەم. (وەسفی) Synchronic زاراوەیێکی دیساسۆرییە بۆ جیاکردنەوەی لێکۆڵینەوەی مێژوویی Historical لە شیکردنەوەی سیستەماتیکی زمان.

زمان وەك دیاردەیێکی ئاڵۆز و سرك بۆ شیکردنەوە و لێکدانەوەی لایەنەکانی گەلێ بۆچوون و پێڕەوی جیا هەڵدەگرێ. هەر بۆچوونێك ڕێبازێکە، پێڕەو و تەکنیکی تایبەتی خۆی لە شیکردنەوەی زمانیدا هەیە. (دوایێ دێینەوە سەر ئەمە).

ب ـ بەراوردیی تایپۆلۆجی Typological Liguistics

هەزاران زمان لەسەر ڕووی ئەم زەمینە هەیە. هەندێ لەم زمانانە لێك دەکەن و هەندێ جیاوازن. هەر لە کۆنەوە زمانەوانان بیریان لە لێکچوون و جیاوازیی نێوان زمانان کردووە.

زمانەوانی ئەڵمانی ویلهێلم ڤۆن هەمبۆڵدت (١٧٢٦–١٨٣٥) زمانانی جیهانی دابەش کردە سەر سێ تایپ (جۆر) بەپێی سروشتی دارشتنی وشەکانیان.

١ـ ئەو زمانانەی وشەکانیان لە زیاتر لە مۆڕفیمێك پێك دێن. مۆڕفیمەکانی بەڕیز پێکەوە دەلکێن و قاڵبی هەریەکەیان بە ئاسانی دەستنیشان دەکرێن و لێك جیا دەکرێنەوە ناوی نان agglutinative (نووساو). وەك یابانی و تورکی و سواهیلی.

٢ـ ئەو زمانانەی وشەکانیان لە زیاتر لە مۆرفیمێك پێك دێن و مۆرفیمەکانی لەناو یەکتردا تواونەتەوە و قاڵبەکانیان دەستنیشان ناکرێن و لێك جیا ناکرێنەوە ناوی نان Fusional یا Inflecting (تواوە) لاتینی و یۆنانی.

٣ـ ئەو زمانانەی وشەکانیان لە تاکە مۆرفیمێك پێك دێت و هەرگیز رێگە نادەن هیچ مۆرفیمێکی تریان پێوە بلکێ ناوی نان Isolating یا analytic (دوورەپەرێز). وەك چینی و بورمی.

ئەمە یەکەم هەوڵدان بوو بۆ پۆلکردنی زمانانی جیهان بەپێی لێکچوونیان لە ئاستی مۆرفۆلۆجیدا. بەمە رێبازی تایپۆلۆجی سەری هەڵدا. ئەم رێبازە بایەخێکی ئەوتۆی پێ نەدرا تا سەرەتای شەستەکان. لە ساڵی ١٩٦٣دا گرینبێرگ J.H. Greenberg باسێکی بەناو Some uviversals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements بلاوکردەوە تیایا ئاماژەیێکی زۆر زمانانی سەر بە بنەماڵەی جیاجیای ئەمبەر و ئەوبەری جیهانی بەراورد کرد لە ئاستی مۆرفۆلۆجی و سینتاکسیدا. لە ئەنجامی ئەم لێکۆڵینەوەیەدا دەرکەوت کە سروشتی ریزبوونی بەشە بنجییەکانی رستە (بکەر ـ بەرکار ـ کار) پەیوەندییان بە جۆری وشەکانی زمانەکەوە هەیە (نووساو ـ تواوە ـ دوورەپەرێز) هەروەها بە وەی ئایا زمانەکە پێشبەندییە Prepositinal یا پاشبەندی Postpositional. ئەمانە و چەن ئەنجامێکی تریش. بەمە رێبازی (تایپۆلۆجی) Typology بە گیانێکی نوێ سەری هەڵدایەوە.

ئامانجی ئەم رێبازە دەستنیشان کردنی قاڵبە گشتییەکانی Universal نێوان هەموو زمانانە لە رێی بەراورد کردنیان لە پێناو لێکدانەوەیێکی گشتیی دارشتنی زمانی مرۆڤی.

ئەم رێبازە لەبواری فێرکردنی زمانیشا Pedagogical قۆزراوەتەوە بۆ مەشق کردن و دەست نیشانکردنی گیروگرفتەکانی فێربوونی زمانی تر. بۆ جیاکردنەوەی لە ئامانجی تیۆریی، بۆ ئەم پێرەوە زاراوەی Contrastive دانرا.

بەم جۆرە زمانەوانیی بەراوردی سێ لقی لێ دەبێتەوە:

١ـ بەراوردیی مێژوویی Historical

٢ـ بەراوردیی تایپۆلۆجی Typological

٣ـ بەراوردیی مەشقی Contrastive یا Applied Linguistics

٣ـ زمانەوانیی مێژوویی Historical Linguistics

گۆڕین یاسایێکی ئەزەلیی ئەم سروشتەیە. باری ئێستای هەر شتێ جیایە لە هی هەر کات و سەردەمێکی تری. هیچ هێز نییە گۆڕین بوەستێنێ. گۆڕین دوو هۆی هەیە، (دەرەکی) External و (ناوەکی) Internal.

هۆی (ناوەکی ئەوەیە کە هێزێکی شاراوە هەیە کار لە شت دەکا و دەیگۆڕێ زانست دەرکی پێ ناکات، ئەم هێزە هەرگیز دەستی بەسەرا ناهێنرێ. گۆڕین پەیوەندیی بە دینامیکییەتی ناوەوەی گەوهەری کەرەسە و سروشت خۆیەوە هەیە. ئەم سروشتە هەمووی و هەرچییەکی تیایە لە جووڵە و گۆڕینێکی بەردەوامە. هیچ هێز نییە بتوانێ رایگرێ.

هۆی (دەرەکی) کە ژینگە دەگرێتەوە، رۆڵی باڵا دەگێڕێ لە ئاراستە کردنی سروشتی گۆڕینەکە. گەر سیستەمێ خرایە دوو ژینگەی جیا پاش ماوەیێ دەگۆڕێ لە هەر ژینگەیێکا بە جۆرێ و دەبێ بە دوو سیستەمی جیاواز. هەر یەکە بە گوێرەی بارودۆخی ژینگە تایبەتییەتەکەی خۆی.

زمان لە گۆڕینێکی بەردەوامدایە. باری جوغرافی و ئابووری و کۆمەڵایەتی و پەیوەندی لەگەڵ زمانانی تر دەور دەگێڕن لە چۆنیەتی شێوە گرتنی ئەم گۆڕینانە کە هەموو ئاستەکان دەگرێتەوە (واتا دەنگەکان - یاسا فۆنۆلۆجی و مۆرفۆلۆجی و سینتاکسییەکان و سیمانتیك و پراکماتیك).

گۆڕینی زمان زۆر لەسەرەخۆ دەبێ هەرگیز قسەکارانی زمان هەستی پێ ناکەن. لەو زمانانەی قۆناغە پێشووەکانی لە نووسینا پارێزراون ئەم گۆڕینە بەدی دەکرێت. گەر چاوێ بخشێنرێ بەو گۆڤار و رۆژنامە کوردییانەی پەنجا شەست ساڵێکی بەر لە ئێستا زۆر بە روونی دەردەکەوێ کە زمانی کوردی لەم ماوەیەدا زۆر گۆڕاوە.

بۆ دەستنیشان کردنی ئەم گۆڕینانە دەبیّ زمانەکە لە قۆناغە جیاوازەکانا، لە هەموو ئاستەکاندا شی بکرێتەوە و بەراورد بکریّ و جیاوازییەکان دەستنیشان بکرێن.

ئەو لقەی زمانەوانی کە لە مێژووی وشەکانی زمان دەکۆڵێتەوە و هەول دەدا بیانگەڕێنێتەوە سەر ڕەچەڵەکەکانیان بە ئەتیمۆلۆجیا Etemology ناو دەبریّ.

د ـ زمانەوانیی شێوەزاری

گەر کۆمەڵە خەڵکێکی هاوزمان هەموو لە ناوچەیێکا بە یەکەوە ژیان و مانەوە و پەیوەندیی جوغرافی و کۆمەڵایەتیی نێوانیان نەپچڕا، زمانەکەیان دەگۆڕیّ ئەوە لە هەموو بەشەکانیدا هەمان شێوە دەگرێتە خۆ. ئەگەر هات و ئەم کۆمەڵە خەڵکە پەرش و بڵاوبوون و لێك دابڕان چ لە ئەنجامی پەیابوونی سنووری سروشتی یا سیاسی لەنێوانیان یا لە ئەنجامی کۆچکردن، ئەوە هەر بەشەی دەکەوێتە ژینگە و بارودۆخێکی جیا لەوانی تر، بۆیە گۆڕینەکەیان یەکسان نابیّ و لە هەر ناوچەیێکا شێوەیێکی جیا لەوانی تر دەگرێتە خۆ. پاش ماوەیێك دەبن بە چەن شێوەیێکی جیا. چەن کاتی بەسەرا بچیّ شێوەکان دوورتر دەکەون و زیاتر لێك دەترازێن و جیاوازیی نێوانیان زیاتر دەبیّ.

ئەو بەشەی زمانەوانی کە لەم لایەنەی دەکۆڵێتەوە بە شێوەزارناسی Diactology ناودەبریّ.

لەناو چوارچێوەی شێوەیێك یا زمانێکدا و لە ئەنجامی هەبوونی سنووری کۆمەڵایەتی و پیشەیی و ئابووری لەنێوان ئەندامانی کۆمەڵەکە، هەر کۆمەڵەی فەرهەنگ و دەربڕینی تایبەت بە خۆوەی دەبیّ. بەمە شێوەزاری کۆمەڵایەتی سەرهەڵدەدات.

بەم جۆرە شێوەزارناسی دوو لقی لیّ دەبێتەوە:

١ـ جوغرافی

٢ـ کۆمەڵایەتی

٤ـ نژادی زمان وەك دیاردەیێکی مرۆڤی گشتی

بۆ هەزاران ساڵ زمانەوان و فەیلەسووفان هەوڵیان داوە بزانن چۆن و کەی و لە کویّ زمانی مرۆڤ داهات. لەم بارەیەوە گەلیّ لێکۆڵینەوە و چەن تیۆرییەك پێشکەش کراون بەڵام هیچ یێکێکیان ناتوانن وەڵامێکی تینووشکێن پێشکەش بکەن لەم بارەیەوە.

سەرهەڵدانی زمان وەك هەر دیاردەییێك كە پەیوەندیی بە سەرەتای پەیابوونی بوونەوە هەیە ئاڵۆز و لێڵە. ئێستا زمانەوانی وازی لەو جۆرە باس و لێكۆڵینەوانە هێناوە و زیاتر لە بواری پەرەسەندنی مرۆڤ سەیری دەكرێت.

(نژاد) و (مێژوو) دوو شتی جیان. نژاد لەو بارودۆخانە دەكۆڵێتەوە كە بوونە هۆی پەیابوونی شتێ. مێژوو ئەو قۆناغانەیە كە بەسەر شتەكە تێدەپەڕێ لە پەیابوونییەوە و بەرەوژوور.

بوار و لقە سەرەكییەكان و ئاستەكانی شیكردنەوەی زمانەوانی لەم خشتەیەدا كۆكراوەتەوە.

سەرچاوەكان

1- Aitchison, J. (2005) Linguistics. London.

2- Crystal, D. (1989) The Cambridge Encyclopedia of language. Cambrighe University Press.

3- Fromkin, V. et al. (2003) An Introduction to Language. 7th ed. Thomson-Heilin.

4- Hockett. Ch. F. (1969) A course in Modern Linguistics. Toronto.

5- Robins, R. H. (1997) A short History of Linguistics. Longman.

ملخص البحث

فروع علم اللغة ومستويات التحليل العلمي

اللغة نظام معقد للغاية. علم اللغة يعمل من أجل دراسة اللغة على أسس علمية. يحتل علم اللغة مجالات متعددة ويشمل مواضيع مختلفة ومتشابكة.

يميز علم اللغة نوعين من الدراسات اللغوية. (التاريخية) و (الوصفية). في المجال الوصفي يحدد علم اللغة مستويات التحليل العلمي . يشمل مستويات التحليل العلمي ستة مجالات أساسية وهي: (١ – علم الصوت. ٢ – علم نظم الصوت. ٣ – علم الصرف. ٤ – علم النحو. ٥ – علم الدلالة. ٦ – الذراعية أو البراغماتية.).

يمكن مقارنة اللغات المختلفة من أجل تحديد أوجه التشابه والاختلاف فيما بينها، فى المستويات المختلفة، بهدف تصنيفها إلى مجاميع تشترك في أنماطها بهدف الوصول إلى صياغة نظرية شاملة للتركيب اللغوي. يسمى هذا الفرع من علم اللغة بـ (علم اللغة النمطي). كما يمكن مقارنة اللغات لكشف أواصر القرابة والعلاقات التاريخية بينها وتحديد العلاقات الجينية بينها من اجل تصنيفها إلى فصائل وعوائل لغوية. يسمى هذا الفرع من علم اللغة بـ (علم اللغة التأريخي).

تشابك علم اللغة بالعلوم الأخرى أدت إلى ظهور العديد من الفروع الأخرى لعلم اللغة. فيما يلي ندرج بعض من أهم تلك الفروع:

١ – علم اللغة الانثروبولوجى
٢ – علم اللغة الحيوي
٣ – علم اللغة ألسريري والطبي
٥ – علم اللغة العرقي
٦ – علم اللغة المؤسساتي

٧ – علم اللغة الرياضي

٨ – عام اللغة العصبي

٩ – علم اللغة الآثاري

١٠ – علم اللغة الفلسفي

١١ – علم اللغة النفسي

١٢ – علم اللغة الاجتماعي

١٣ – علم اللغة الفضائي

١٤ – علم اللغة ألإحصائي

١٥ – علم اللغة التطبيقي

١٦ – علم اللغة القضائي

.....الخ.

ولكل فرع من هذه الفروع العديد من النظريات والأساليب المختلفة للبحث والتحليل.

Abstract

Linguistics branches and the Levels of analysis

Language is immensely complicated system Linguistics is the scientific study of language. It covers a wide range of topics.

A major distinction is made between historical and descriptive linguistics. The former refers to the study of language change(**Diachronic**) , the latter refers to the study of the state of language at any given point in time(**Synchronic**).

Synchronically several levels of analysis are identified. The levels of analysis are (**Phonetics, Phonology, Morphology, Syntax, Semantics and Pragmatics**).

Comparing languages systematically in terms of their structural features they share at any level of analysis to classify languages to groups by identifying the common characteristics of different languages . Comparison of languages on this basis is called (**Typological Linguistics**).

The overlapping of linguistics and other disciplines has let to the emergence of new branches of linguistics. The following are the most known:

Anthropological Linguistics
Biolinguistics
Clinical Linguistics
Computational Linguistics

Critical linguistics
Educational Linguistics
Ethnolinguistics
Institutional Linguistics
Mathematical Linguistics
Neurolinguistics
Palaeontolinguistics
Philosophical Linguistics
Psycholinguistics
Sociolinguistics
Space Linguistics
Statistical Linguistics
Applied Linguistics
Judicial Linguistics
........etc.

Each of these branches has its own theories and means of analysis.